

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

- . 1945-1953 . : **Stalinisme en Sovjetisering 1945-1953 : Een studie van archiefmateriaal over Stalin, de NKVD-MGB, Duitsland en andere landen in Centraal- en Oost-Europa**

Petrov, N.

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Petrov, N. (2008). - . 1945-1953 . : Stalinisme en Sovjetisering 1945-1953 : Een studie van archiefmateriaal over Stalin, de NKVD-MGB, Duitsland en andere landen in Centraal- en Oost-Europa

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <http://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Stalinisme en Sovjetisatie 1945-1953

Een onderzoek van archiefmateriaal aangaande Stalin, de NKVD-KGB, Duitsland en andere landen in Centraal- en Oost-Europa

Conclusie en samenvatting

In dit onderzoek is de studie van archivalia van het grootste belang, ook en vooral bij de analyse van de eigentijdse historische literatuur betreffende het onderwerp. Dit heeft te maken met het feit dat veel archiefmateriaal dat licht kan werpen op de historische achtergrond van de kwesties die in dit boek worden besproken, tot op de dag van vandaag voor onderzoekers ontoegankelijk is gebleven.

Slechts gedurende een zeer korte periode, tussen 1991 en 1995, was de auteur in staat om deze documenten in te zien en te bestuderen. Daarom is het van het grootste belang om historici kennis te laten maken met deze unieke documenten. Dit betreft vooral het tot nu toe nauwelijks onderzochte probleem van Stalins grote ontevredenheid over het werk van de staatsveiligheidsdienst van de USSR en de zuiveringen die hij op het Ministerie van Staatsveiligheid (MGB) doorvoerde in 1951-53. Tot op heden kan in de historische literatuur niet op een bevredigende wijze worden uitgelegd waarom Stalin deze nieuwe golf van arrestaties onder de Tsjeka-chefs liet plaatsvinden. Niettemin moet er een duidelijk verband zijn tussen aan de ene kant Stalins optreden in de volksdemocratieën, waar hij hervormingen doorvoerde in de organisatie van de staatsveiligheid en het apparaat en het leiderschap ervan zuiverde, en anderzijds de situatie in de USSR waar hij ook besloot om de organen van de MGB flink te zuiveren en te reorganiseren. Opvallend is dat gedurende de zuivering van de MGB in 1951 veel mensen werden gearresteerd die als MGB-adviseurs geassisteerd hadden bij de voorbereiding van de showprocessen in landen van het Oostblok. Zij waren experts in de “geheime methoden van sovjetisering” – het vervalsen van verkiezingen, het onderdrukken van politieke vijanden en het compromitteren en elimineren van de leiders van satellietstaten die Stalins ideologische doelstellingen niet onderschreven of slechts aarzelend zijn “harde lijn” volgden.

In afwijking van de bestaande literatuur over het onderwerp wordt in deze studie voornamelijk archiefmateriaal gebruikt. Geraadpleegd werden het Archief van de President van

de Russische Federatie (APRF), het Staatsarchief van de Russische Federatie (GARF), het Russische Staatsarchief voor Sociale en Politieke Geschiedenis (RGASPI), het Russische Staatsarchief voor Documenten betreffende de Eigentijdse Geschiedenis (RGANI), het Centrale Archief van de Federale Veiligheidsdienst (TsAFSB) en het Russische Militaire Staatsarchief (RGVA). De meerderheid van de documenten die in dit proefschrift worden benut, is nooit eerder in de openbaarheid gebracht.

Hoofdstuk 1 en 2 beschrijven de inrichting van een vorm van sovjetsocialisme in de Oostelijke bezettingszone van Duitsland. Algemene problemen en onvermijdelijke ontwikkelingen worden besproken, alsmede ook Stalins richtlijnen en speciale aanwijzingen voor politieke reconstructie. Voor de eerste keer wordt aandacht besteed aan vraagstukken zoals de formatie van organen voor Duits zelfbestuur onder de controle en met de steun van de NKVD. Aan de hand van niet eerder gepubliceerde documenten worden de mechanismen duidelijk via welke de Oost-Duitse regerende elite onderworpen en beïnvloed werd. Bovendien worden in hoofdstuk 2 de speciale methoden van onderdrukking onderzocht die in de sovjetpolitiek werden toegepast, de manieren waarop verzet de kop werd ingedrukt en de wet in de Russische bezettingszone van Duitsland werd toegepast. In dit hoofdstuk wordt ook voor het eerst de organisatie van Duitslands eigen geheime politie in detail en op grond van documenten onderzocht.

Hoofdstuk 3 behandelt de geschiedenis van de vervalsing van de resultaten van een referendum en de verkiezingen voor de Poolse Sejm in 1946-47 in het kader van de pogingen ondernomen door de Poolse en de sovjetstaatsveiligheidsdienst om politieke tegenstanders te isoleren. Deze manipulatie van de politieke wil van de Polen is tot nu toe onvoldoende bestudeerd in de wetenschappelijke literatuur.

In de **hoofdstukken 4 en 5** wordt de besluitvorming die leidde tot de arrestatie van vooraanstaande figuren in het Oostblok, met name in Hongarije, Bulgarije en Tsjechoslowakije, en de oorzaken die aan deze vervolgingen ten grondslag lagen diepgaand onderzocht. Verder worden bepaalde, tot nu toe verborgen gebleven aspecten die de voorbereiding van de beruchte showprocessen in deze landen betreffen, voor het eerst belicht aan de hand van een grote hoeveelheid documenten uit het MGB-archief.

Tenslotte worden in **Hoofdstuk 6** de laatste jaren van Stalins heerschappij behandeld, die tot nu toe nauwelijks degelijk onderzocht zijn. Hoewel deze periode uitbundige aandacht heeft

gekregen in de publicistiek, bestaan er maar enkele studies gewijd aan zuiveringscampagnes gericht tegen partijkaders en de politieke arrestaties onder MGB- functionarissen in de Sovjetunie die door Stalin in 1951-1953 ontketend werden. Sommige historici wijzen Stalins verantwoordelijkheid hiervoor niet alleen van de hand, maar beweren zelfs dat Stalin in februari 1951 bijna ten val werd gebracht.¹ Er is veel geschreven over de arrestatie van Abakoemov en andere MGB-leiders, maar de weergave van gebeurtenissen door commentatoren (waar het de omvang van de arrestaties, hun oorzaken en Stalins bedoelingen betreft) wordt niet voldoende door feiten gestaafd. Het tempo en het mechanisme van Stalins zuiveringen van de MGB, de bedoelingen erachter en Stalins persoonlijke rol als organisator en inspiratiebron worden in dit hoofdstuk uitsluitend onderzocht op basis van documenten uit tot nu toe niet gebruikte archivalia.

Het materiaal dat in deze studie wordt gepresenteerd geeft alle reden om twee perioden te onderscheiden in de activiteiten ondernomen door adviseurs van de sovjetstaatsveiligheidsdienst in Centraal- en Oost-Europese landen. De eerste periode begon toen het Rode Leger binnenviel in 1944-45 en eindigde in augustus 1949, toen Stalin besloot om het inlichtingenwerk in de satellietstaten te beperken. De tweede periode duurde van augustus 1949 tot het midden van 1953, toen het nieuwe sovjetleiderschap besloot om de bemoeienis van vertegenwoordigers van het sovjetveiligheidsapparaat met de interne aangelegenheden van Oost-Europese landen te beperken en hun werkzaamheden uitsluitend een adviserend karakter kregen. De basis voor zo'n koerswijziging waarbij de taken van de MGB-adviseurs werden herzien, werd al gelegd door een besluit van het Politburo van het CC van de VKP(b) van 22 oktober 1951. Toen Stalin echter zijn zuiveringen en politieke repressies uitbreidde, kon dit besluit niet volledig en onaangetast worden doorgevoerd.

Reeds in 1947 werd door het Kremlin een lijst opgesteld van landen die voortaan als permanente bondgenoten te boek stonden. Als criterium daarvoor gold dat deze landen op identieke wijze hun sociale en economische politiek op het "historische experiment van de USSR" hadden afgestemd. Het belang van deze transformatie van de Oostbloklanden, de theoretische basis van dit proces en het uiteindelijke doel ervan werden met de grootst mogelijke duidelijkheid vastgelegd op 25 september 1947 in een rede die door Zjdanov werd gehouden op een conferentie in Polen die tot doel had om de afgevaardigden van de communistische partijen over deze zaken te informeren. Allereerst wees hij erop dat in Joegoslavië, Bulgarije, Roemenië,

¹ Joe.N. Zjoekov, *Tajny Kremlja. Stalin, Molotov, Berija, Malenkov*. Moskou 2000, p. 545.

Polen, Tsjechoslowakije, Hongarije en Albanië een landbouwhervorming was doorgevoerd die geresulteerd had in “de liquidatie van de grondbezittende klasse” en dat de zware industrie en de banken genationaliseerd waren. “Zo”, vervolgde Zhdanov, “zijn de grondslagen gelegd voor het publieke staatseigendom en daarmee is een nieuw type staat ontstaan – *de volksrepubliek* – waar de macht in handen is van het volk, de zware industrie, transport en banken in handen zijn van de staat en die geleid wordt door een politiek blok gevormd door de werkende klassen van de bevolking onder aanvoering van de arbeidersklasse. Het resultaat is dat de volken van deze landen zich niet alleen bevrijd hebben van de kwalen van het imperialisme, maar ook dat voor hen nu de weg naar een socialistische ontwikkeling open ligt.”²

Het duurde nog twee jaar voordat er uiteindelijk werd besloten om een sovjetblok te vormen en de status van de satellietlanden veilig te stellen. Wel scheidde Joegoslavië zich in deze periode van dit blok af. “Stalins subjectivisme” of “Tito’s ambities” waarover historici nog steeds nu en dan schrijven, waren hierbij niet van belang. Wat telde was discipline en onderwerping aan Moskou zelfs in onbelangrijke details. Joegoslavië’s onwil om zich te voegen naar Stalins onvoorwaardelijk dictaat was de voornaamste oorzaak van de afsplitsing. Met uitzondering van Joegoslavië werden de landen die door Zhdanov in september 1947 waren genoemd, opgenomen in de resolutie van de Raad van Ministers van de USSR van 2 augustus 1949 over het verbod op activiteiten van sovjetinlichtingendiensten in volksdemocratieën, waarmee ook een soort scheiding tussen “vrienden” en “vijanden” tot stand kwam. Uit de Aziatische gebieden werden Noord-Korea en die delen van China die onder controle van Mao Zedong stonden, aan de lijst toegevoegd.

Men kan rustig beweren dat Stalin reeds in het begin van 1945 over een helder en uitgedacht plan beschikte om Oost-Europa te sovjetiseren en een blok van Oost-Europese landen te vormen. Dit wordt niet alleen bewezen door de uitlatingen die Stalin in de intieme kring van zijn “beste vrienden” deed. Het gehele ingewikkelde samenstel van sociaal-economische hervormingen uitgevoerd onder de controle van lokale communisten, die de beschermelingen van Moskou waren, laat daar evenmin enige twijfel over bestaan. Alleen onder deze voorwaarde konden de Oostbloklanden onherroepelijk in het sovjetblok worden opgenomen.

Het gebied van de sovjetzone in Duitsland is een typisch en duidelijk voorbeeld van regelrechte sovjetisatie met behulp van de NKVD, die niet schroomde repressieve maatregelen te

² *Sovesjtsjanija Kominforma, 1947, 1948, 1949. Dokoementy i materialy.* Moskou 1998, p. 153.

nemen. In tegenstelling tot andere Oost-Europese landen, waar het Kremlin zijn tegenstanders langs slinkse wegen en door inschakeling van de lokale politieke politie verwijderde, werd in bezet Duitsland voor dat doel openlijk en uitgebreid terreur toegepast. Speciale kampen van de NKVD gevestigd in voormalige nazi-concentratiekampen en -gevangenissen dienden als instrumenten voor sociale zuivering. Terwijl in de Westelijke bezettingszones het proces van denazificatie volgens de richtlijnen van een geallieerde onderzoekscommissie uitsluitend van toepassing was op mensen die als nazi actief waren geweest, werden in de sovjetzone niet alleen deze mensen gestraft, maar ook een veel grotere groep, die Duitse ambtenaren, mensen met veel bezit en de aristocratie omvatte. Zij waren het die in meerderheid de speciale kampen van de NKVD in Duitsland bevolkten en daar omkwamen. Dit was dus een proces waarbij de “voormalige heersende klassen” werden uitgeroeid, zoals dat eerder ook in Rusland na de revolutie had plaatsgevonden. Zulke lieden werden traditioneel als onverbeterlijke vijanden beschouwd. Stalin vond het uitsluitend vervolgen van voormalige nazi's niet radicaal genoeg, of beter gezegd, onvoldoende doelmatig. Volgens zijn opvattingen konden niet al te actieve en gewone nazi's nog zeer wel veranderen in nieuwe aanhangers van de communistische zaak, terwijl de traditioneel democratisch gezinde lagen van de bevolking, bijvoorbeeld de sociaal-democraten, deze ommezwaai nooit zouden maken.

In 1949-53 speelden de sovjetadviseurs van de MGB in Centraal- en Oost-Europa de rol van politieke afgevaardigden van het Kremlin. Zij voerden Stalins wil rechtsstreeks uit en namen actief deel aan de politieke besluitvorming en de onderdrukking. Zij registreerden elke nuance in de houding die politieke leiders in diverse landen tegenover de sovjetleider aannamen. Indien zij contact schuwden of geen informatie wilden uitwisselen met de adviseurs, zorgden deze laatsten ervoor dat de mening over deze leiders in Moskou ongunstig werd beïnvloed door geruchten te verspreiden over verschillende vijandige groeperingen binnen het leiderschap van de volksdemocratieën. De betrekkingen met de USSR vormden zo de toetssteen en het selectieprincipe om vast te stellen welke groeperingen er bestonden en wat voor kenmerken deze bezaten.³ Het werkelijke criterium voor deze indeling in groeperingen bestond meestal uit een simpel feit: de plaats waar de ene of een andere functionaris als emigrant vertoefd had gedurende de oorlog. Als dit in de USSR was geweest, bestond er geen probleem, maar als hij of zij in het

³ T.V. Volokitina, G.P. Moerasjko, A.F. Noskova, T.A. Pokivajlova, *Moskva i Vostotsjnaja Jevropa. Stanovlenië polititsjeskich rezjimov sovjetskogo tipa (1949-1953): Otsjerki istorii*. Moskou 2002, p. 515.

Westen had gewoond, was dit wel het geval. Informatie over “vijandige groeperingen” en hun gevaarlijke plannen die regelmatig door MGB-adviseurs aan Moskou werd doorgegeven, speelde een doorslaggevende rol in de escalatie van de onderdrukking in Oost-Europese landen rond 1950.

Politieke zuiveringen en vervolgingen in Oost-Europese landen volgden niet geheel hetzelfde patroon. In Tsjechoslowakije bijvoorbeeld begonnen de voorbereidingen voor het grootscheepse proces tegen de “verraders” uit de hoogste politieke kringen wat later dan in andere landen. Het tempo van deze voorbereidingen, de onmisbare deelname van officieren van de sovjetstaatsveiligheidsdienst en de resultaten waren echter gelijk als bij soortgelijke processen in Hongarije en Bulgarije.

Zulke politieke processen tegen de “vijanden” van socialistische hervormingen, tegen diverse “heimelijke beschermelingen van het imperialisme” of tegen “agenten van Tito” hadden in de eerste plaats tot doel om de leiders en de bevolking van volksdemocratieën te disciplineren en op te voeden. Zij waren de apotheose van zuiveringen die op grotere schaal in de samenleving als geheel werden doorgevoerd. De toepassing van de methoden van 1937-38 in landen die nog maar pas binnen de invloedssfeer van de Sovjetunie waren gebracht, was niet eenvoudigweg het gevolg van Stalins nostalgische voorkeur voor primitieve terreur. Voor de sovjetleider was dit een belangrijk en onmisbaar element bij het doorvoeren van politieke hervormingen en de egalisatie van het terrein voor de constructie van het socialisme. Eerst werd de onderdrukking uitgebreid van de “klassevijanden” naar de “nationalisten” en mensen met contacten in het buitenland (via correspondentie of door familieleden), pas daarna werden alle geledingen van de staat en de autoriteiten binnen de partij aangepakt. Op die manier werd sociale homogeniteit bereikt en dat was om twee redenen een belangrijke aangelegenheid voor Stalin. Ten eerste werd hierdoor de basis voor een stabiele socialistische structuur gelegd en ten tweede was nu het risico van een potentiële restauratie van het *ancien régime* uit de weg geruimd. Dit proces werd onomkeerbaar gemaakt door de mensen te vermoorden die volgens de communistische theorie niet “heropgevoed” konden worden omdat zij tot een bepaalde klasse behoorden met een daarbij passende levensbeschouwing en overeenkomstig gedrag.

De officieren van de sovjetstaatsveiligheidsorganen vervulden bij de voorbereiding van showprocessen een specifieke rol. In de eerste plaats instrueerden zij lokale opsporingsambtenaren, informeerden Moskou (Stalin, Abakoemov) over de voortgang van het

gerechtelijk onderzoek, namen verhoren af, stuurden verslagen van de verhoren van de belangrijkste beklaagden naar Stalin ter beoordeling en correctie, en hielden bijeenkomsten met de lokale autoriteiten om “tekortkomingen bij het onderzoek” aan te pakken. Over deze aangelegenheden werd de strengste geheimhouding bewaard, vooral aangaande de aanwezigheid van sovjetvertegenwoordigers, want er mochten geen geruchten ontstaan over “sovjetbemoeyenis met arrestaties”. Elk detail van de aanklachten werd door Stalin persoonlijk beoordeeld en bekrachtigd. Dit wordt bevestigd door documenten betreffende de rechtezaken van László Rajk en Traicio Kostov.

De procedures om de beklaagden te “prepareren” waren niet veranderd sinds de dagen van de Moskouse processen in 1936-38. Over de voorbereidingen van het proces tegen László Rajk berichtten de officieren van de staatsveiligheidsdienst Belkin en Makarov, oude bekenden uit de tijd van de Grote Terreur, in augustus 1949 bij voorbeeld als volgt:

“We werken elke dag persoonlijk met iedere beklaagde [...] ons doel is om bepaalde punten uit de getuigenissen van de beklaagden naar voren te halen, om tegenstrijdigheden te elimineren en de bereidheid van de beklaagden om tijdens het proces dezelfde dingen te zeggen als tijdens het vooronderzoek in stand te houden [...] elke dag hebben we bijeenkomsten met 8 informanten, die bij de beklaagden in de cel zitten om de stemming en de bedoelingen van elke beklaagde te peilen met het oog op hun gedrag en tactiek tijdens het aanstaande proces.”

De politieke processen die door Stalin in de Oost-Europese landen bevolen werden, vormden een belangrijk element in de sovjetisatie van deze staten die aan Stalins eisen betreffende hun politiek-sociale structuur moesten gaan voldoen. Tevens vormde de maniakale jacht op spionnen en de ontmaskering van “vijanden” in satellietlanden ook de rechtvaardiging voor een nieuwe terreurgolf in de USSR. Het is geen toeval dat gelijktijdig met de voorbereiding van de processen in Hongarije en Bulgarije in de zomer van 1949 de zogenaamde “Leningrad-affaire” in gang gezet werd, waarbij een aantal van Stalins recente strijdmakers en prominente figuren uit de VKP(b) vervolgd werden. Hetzelfde kan worden opgemerkt over de groepen waartegen de terreur zich richtte. Toen zowel in de satellietlanden als in de USSR bleek dat vooral joden het moesten ontgelden, wees dat op iets nieuws, namelijk dat Stalins repressieve politiek zich nu tegen

bepaalde nationaliteiten richtte. Ongetwijfeld dienden de processen tegen spionnen in de Oost-Europese landen in zekere zin als een testcase voor de MGB-operaties die door Stalin in 1951-53 werden beraamd tegen speciale sociale categorieën en groeperingen uit de bevolking.

En het is zeker geen toeval dat de slachtoffers van de arrestaties en zuiveringen binnen de MGB in 1951-53 Tsjekisten waren die eerder als adviseurs naar de Oost-Europese landen waren gezonden. Zij kenden alle details van de processen die in deze landen plaatsvonden en zij wisten tevens veel over hun superieuren. Luitenant-generaal M.I. Belkin had geassisteerd bij het proces tegen Rajk. M.T. Lichatsjov en L.L. Sjvartsman van de onderzoeksafdeling van de MGB hadden de zaak tegen Kostov in Bulgarije voorbereid. Lichatsjov was in april 1950 ook in Praag geweest kort voordat daar een golf van arrestaties plaatsvond. Kolonel A.M. Palkin had gedurende een speciale en geheime missie in Warschau de resultaten van een referendum vervalst ten gunste van de communisten. Ten slotte had generaal-majoor G.V. Oetechin, als hoofd van de Eerste Afdeling van de MGB, de supervisie gehad over de operaties van alle sovjetadviseurs in de volksdemocratieën. En inderdaad, zij werden allen in de tweede helft van 1951 gearresteerd gedurende de zuivering van de MGB. Dit lag voor de hand. In Stalins manier van denken was het essentieel dat de bezitters van zoveel belastende informatie af en toe uit de weg geruimd werden.

De inhoud en de aard van de activiteiten die door door sovjetadviseurs ondernomen werden, veranderden na Stalins dood in 1953. Nu werd advies en assistentie bij de organisatie van het werk voor de staatsveiligheidsdienst belangrijker. Dit kwam door een politieke koerswijziging van het Kremlin dat zich vooral richtte op een vermindering van de internationale spanning en politieke terreur voortaan wenste te vermijden. Daarom kon het apparaat van adviseurs zich voortaan wijden aan zijn oorspronkelijke taken. Er bestond echter ook een tweede reden: de lokale organen voor de staatsveiligheid hadden voldoende stabiliteit en rijpheid bereikt. Zij hadden geen buitenstaanders meer nodig om taken over te nemen. Zij hoefden niet langer gedwongen te worden om repressie uit te oefenen. Zij dienden alleen nog maar in de gaten te worden gehouden en advies te krijgen in bijzondere omstandigheden. Niettemin, zodra de situatie verslechterde, traden KGB-adviseurs opnieuw direct op en namen het initiatief tot repressieve operaties op dezelfde manier als in 1949-53. In die jaren waren zij opgetreden als plaatsvervangers van lokale “bevriende” staatsveiligheidsfunctionarissen die in paniek waren geraakt. Dit herhaalde zich in Hongarije in 1956 en in Tsjechoslowakije in 1968 toen het volk in actie kwam tegen de communistische dictatuur. In Tsjechoslowakije werden zelfs, zoals in het

naoorlogse Duitsland, operationele secties van de KGB ingericht die tot het begin van de jaren zeventig actief bleven.